

És un tòpic àmpliament estès que determinades qualitats del paisatge són beneficioses per a la salut. Com succeeix amb qualsevol tòpic, hi ha una base de veritat alhora que hi ha, també, una “construcció” social poc justificada científicament. Això no vol dir, però, que no incorpori una base de certesa. Però sovint cau en una relació de causació simplificada, quan no obertament reduccionista. Un dels elements fonamentals de la complexitat de la relació entre paisatge i salut que es vol explorar és la dimensió simbòlica, per tant, subjectiva, del paisatge, més enllà de les seves qualitats objectives. A més, la filosofia social dominant emfatitza (quan no sobredimensiona) algunes de les seves qualitats o, per contra, minimitza les dimensions que resulten objectivament perjudicials per a la salut. En aquest capítol es tractaran algunes d’aquestes qüestions partint del que aporten recerques i teories de la psicologia social i de la psicologia ambiental.

Paisatge, un concepte complex

El Conveni europeu del paisatge, signat a Florència l’octubre del 2000, defineix el paisatge com qualsevol part del territori, tal com és percebuda per les poblacions, el caràcter de la qual resulta de la interacció dinàmica de factors humans i/o naturals. És precisament aquesta dimensió antròpica del paisatge la que fa que des de la psicologia ambiental es parli d’aquest com un entorn “sociofísic”, mai com un escenari només físic i neutre, i mai, tampoc, únicament com una construcció social. Però encara més, com fa molts anys deia el geògraf americà David Lowenthal, “el paisatge no és a l’abast dels qui l’habiten” (Lowenthal, 1978: p. 380). Dit d’altra manera, el coneixement del lloc, la familiaritat amb un entorn, fa que ens passin desapercebudes bona part de les seves qualitats o característiques que sí són rellevants per als

visitants forasters. A més, l'apreciació de les qualitats objectives d'un lloc varien segons les conjuntures socials, les modes (si es vol dir així), o els valors socials dominants en cada moment. Per tant, és reduccionista afirmar que les qualitats objectives d'un paisatge contribueixen directament a l'increment de la salut. Amb tot, és evident que hi ha paisatges que ajuden més a la salut que altres; igual que hi ha paisatges que clarament la deteriorenen. Com s'esquematitza a la figura 1, la contribució d'un paisatge al benestar físic, mental i social de la persona (que és la definició de salut de l'Organització Mundial de la Salut [OMS]) depèn de les seves qualitats objectives, però inevitablement depèn, també, de la percepció que en tenim, de la valoració que en fem i de les virtuts que li atribuïm.



Figura 1. Relació bàsica entre paisatge i salut.

El paisatge és més que una configuració estimular. En la seva percepció i valoració intervenen processos fisiològics, processos cognitius, afectius, culturals i de comparació social, dels quals resulta el seu efecte directe i la valoració que se'n farà (tant del paisatge com del que sembla que en poden ser els efectes) (vegeu la figura 2). A més, com diuen les teories de la percepció ambiental, no percebem tant el que hi ha com a estímul sinó el que estem “disposats” a percebre, perquè n'estem sensibilitzats, perquè és congruent amb la nostra organització cognitiva o perquè és el que ens fa sentir part del grup del qual ens agrada formar part. Cal tenir en compte que en els processos perceptius sempre hi ha una tendència psicològica a reduir la complexitat de la configuració estimular a unes unitats de significat que no sobrecarreguin el sistema cognitiu de la persona. Si hi ha sobrecàrrega, hi ha es-

très, i l'ésser humà posseeix mecanismes psicològics naturals per prevenir-lo.

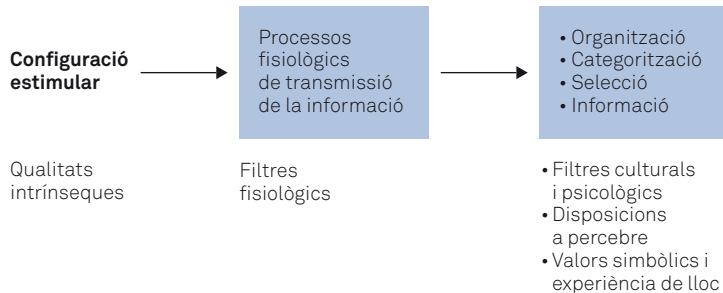


Figura 2. La complexitat del concepte de paisatge.

Paisatge i conflicte

S'ha esmentat abans l'afirmació de Lowenthal segons la qual el paisatge no és a l'abast de qui l'habita. La diferent percepció que en té un visitant esporàdic, un "usuari" distant o un habitant quotidià ja pot, o ja sol, ser en si mateixa motiu de valoracions contraposades i de conflictes. La cosa es complica quan s'hi barregen interessos econòmics i urbanístics. La defensa del paisatge es troba al darrera de bona part dels conflictes ambientals registrats al país les últimes dècades. Aquesta defensa es realitza pel valor patrimonial que se suposa al paisatge, per les seves qualitats intrínseques, però sobretot per les qualitats que se li atribueixen, i per la percepció de pèrdua i de manca d'equitat que suposen algunes intervencions que el transformen. Això es reflecteix, per exemple, en la naturalesa dels desencadenants i en la localització dels conflictes en el territori (vegeu la figura 3). Una part remarcable dels valors atorgats a un paisatge té a veure amb la capacitat restauradora que se li suposa, contraposada, o no, als usos productius i/o recreatius; per tant, amb el domini social del consum

i del que s'ha anomenat “cultura de l'oci”, així com les qualitats que se suposen a aquest oci.

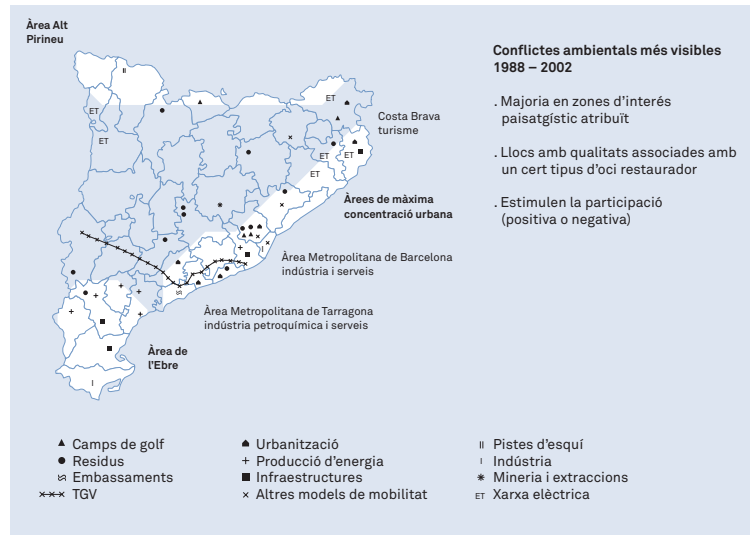


Figura 3. Conflictes ambientals més visibles des del 1988 al 2002. Font: Pol, 2002.

Paisatge i oci

Per oci, seguint la definició de Dumazedier (1964), un dels teòrics de referència sobre el tema, hom pot entendre el conjunt d'ocupacions a les quals un individu es dedica voluntàriament, per descansar, divertir-se o desenvolupar la seva formació i/o capacitat formadora de manera desinteressada, lliure, creativa, etc., un cop s'ha alliberat de les seves obligacions professionals, familiars i socials. Com s'esquematitza a la figura 4, l'oci té unes funcions que responen a unes necessitats: *descans* per recuperar-se de la fatiga del treball; *diversió* per trencar la monotonia de la vida quotidiana, i *desenvolupament* de la persona que remet a la formació i aprenentatge com a experiència renovadora i reconstituent. Però si a les virtuts restauradores del paisatge i de l'oci els afegim la dimensió social de consum que ha adquirit, el

panorama es complica. Cal plantejar-se un nou dilema, que acaba repercutint sobre la conservació i la valoració del paisatge: l’oci com a consum o el consum com a oci. No sols som usuaris del paisatge, sinó que consumim paisatge, amb uns efectes depredadors terribles.

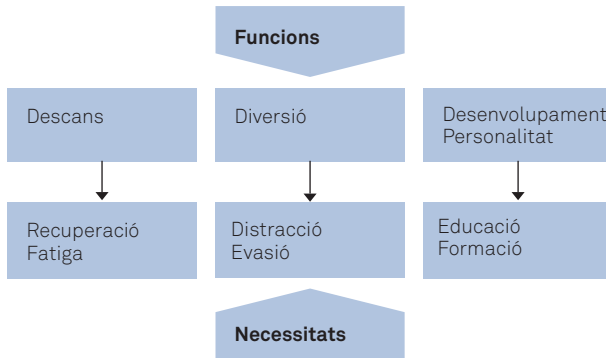


Figura 4. Funcions de l’oci. Font: Codina (en premsa) basat en Dumazeider, 1964.

Alguns autors parlen de la “societat apressada” (*fast society*) (Codina, 2006) que comporta el que s’ha anomenat “McDonalització” o tematització del nostre entorn. Això vol dir una orientació vers un increment constant del consum de nous articles i serveis, entre els quals hi ha els paisatges. A més, es dona la paradoxa que cada cop cal treballar més per incrementar els ingressos, la qual cosa comporta que es consumeixi més en menys temps, però que el consum sigui més ràpid. De tot plegat en resulta un increment de l’antropització del paisatge i la “necessitat” d’un accés ràpid a uns serveis d’estàndards elevats, que inevitablement generen un fort impacte ambiental.

Enfront d’aquesta tendència s’ha volgut situar el “moviment tranquil” (*slow movement o downshifting*). Aquest moviment s’orienta vers un consum de qualitat i restringit al que és necessari, al gaudi del consum i, en certa mesura, a un consum més sostenible. Es caracteritza per procurar l’absència de pres-

sa, el gaudi serè i pausat del que és quotidià (cuina lenta, treball, oci, desplaçaments no apressats, relacions personals). Això vol dir més temps per consumir lentament, menys temps de treball, menys necessitat d'ingressos i, com a resultat, menys necessitat d'antropitzar el paisatge. Però això, ara per ara, sembla anar massa a la contra de les tendències dominants a la societat actual.

Capacitat restauradora del paisatge

Hi ha molts estudis que han tractat de mostrar i mesurar empíricament la capacitat restauradora del paisatge. Alguns reflecteixen com l'experiència estètica i els paisatges preferits es vinculen amb la seva capacitat restauradora, però no en poden establir una relació de causalitat directa. Altres treballs investiguen les tipologies de paisatges en relació amb el benestar amb resultats que semblen indicar certa jerarquia entre ells: per exemple, els boscos de coníferes i la tundra són percebuts com més agradables i restauradors que les zones àrides i les àrees amb gespa. Bona part d'aquestes investigacions es basen en la teoria de la restauració atencional de Kaplan i Kaplan (1989), a partir de la qual s'han construït instruments de mesura, com l'Escala de Restauració Percebuda (Perón, Berto i Purcell, 2002).

Galindo, Hidalgo i Hidalgo (2005) expressen que la preferència estètica s'orienta prioritàriament vers llocs associats a l'oci i a activitats recreatives, i a indrets vinculats al desenvolupament històric i cultural. La referència estètica de la persona es construeix sobre el significat del lloc, i no a l'inrevés, i és aquesta relació entre significat i estètica la que recolza el benestar general dels individus. Això, per a Galindo i Corraliza (1999), remarca la importància dels mecanismes interpretatius i d'atribució de significats.

L'experiència restauradora que aporten els "paisatges preferits" (seguint Korpela i Hartig, 1996) s'efectua mitjançant l'autoregulació emocional que faciliten. La manera d'aconseguir-ho

rau en la configuració física que participa en una “identitat de lloc” de la persona. Així, com s’esquematitza a la figura 5, les qualitats de relax, de desconexió de la vida quotidiana, d’oblit de les preocupacions o d’estímul a l’autoreflexió, tenen a veure amb la sintonia (real o desitjada) entre les qualitats del lloc i la identificació que en fa la persona. Al mateix temps hi ha una contribució del lloc al reforçament o a l’autoconstrucció de la seva identitat personal.

Per tant, sembla que no tots els paisatges tenen els mateixos efectes sobre la salut i el benestar de les persones, i que són els paisatges preferits el que aporten més qualitats restauradores, la qual cosa ens situa davant una nova incògnita: com es pot explicar per què es prefereixen uns paisatges i no uns altres?

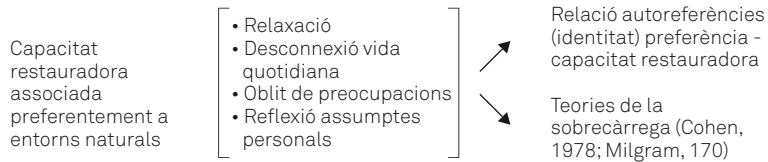


Figura 5. Qualitats restauradores dels entorns preferits. Font: Korpela, Hartig, Kaiser i Fuhrer, 2001.

La preferència de paisatges

Hi ha tres grans famílies de recerca que intenten explicar, des de perspectives diferents, què hi ha al darrere de la preferència de paisatges (vegeu la figura 6). Una primera considera que la preferència dels paisatges és una resposta innata; una segona, en canvi, entén que la preferència és conseqüència d’una resposta apresada, i hi ha una tercera família de recerca que es presenta com a integradora de les dues anteriors.

Les explicacions d’orientació innatista parteixen de la base que la preferència forma part de les característiques filogenètiques de l’espècie que, com a tal, es decanta per aquells tipus d’entorns que han resultat més favorables a la supervivència al

llarg de la seva evolució. En el cas humà, Kaplan i Kaplan (1989) detecten quatre qualitats que es combinen en proporció diferent segons el cas, però que apareixen sempre en els paisatges preferits: *coherència* amb el que és familiar, aspecte que facilita la possibilitat d'organitzar cognitivament l'entorn; *llegibilitat*, és a dir, facilitat d'interpretar-ne els components i d'orientar-s'hi; certes dosis de *complexitat*, per mantenir el nivell d'activació de l'organisme, considerant que els entorns massa simples no són suficientment estimulants, i *misteri* o capacitat d'instigar el descobriment i coneixement d'allò que no apareix com a evident, sense que arribi a resultar inquietant en excés. Aquestes quatre qualitats al·ludeixen a aspectes objectius de l'entorn que es consideren fonamentals per generar "preferència".

Les teories que expliquen la preferència com una resposta apresada són més subjectivistes. Es basen, sobretot, en la relació entre simbolisme del lloc, satisfacció i identitat. Algunes de les qualitats simbòliques del lloc, que són construïdes i/o atribuïdes socialment, es relacionen (o són autoatribuïdes) amb la identitat de la persona, i aquesta relació ens aporta satisfacció. A més, ens permeten sentir-nos part o que se'ns associï amb el grup de referència que s'identifica amb les qualitats o característiques del paisatge.

Els models integradors posen l'èmfasi en la preferència compartida de paisatges com un element necessari d'estabilitat cultural (innat de l'espècie) basat en els significats compartits (socialment construïts i apresos), alhora que cobreixen les necessitats d'estimulació de la persona (innates) i el bon desenvolupament de les funcions socials de les persones (tendència innata, però que s'aprèn a desenvolupar per socialització).

Processos d'ordre psicològic	Preferència com a resposta innata	Preferència com a resposta apresada	Models integradors
	<ul style="list-style-type: none"> • Coherència • Llegibilitat • Complexitat • Misteri 	<ul style="list-style-type: none"> • Aspectes simbòlics • Satisfacció • Identitat 	<ul style="list-style-type: none"> • Estabilitat cultural • Significats compartits • Necessitats d'estimulació • Usos socials

Figura 6. Preferència de paisatges. Font: Corraliza, 1987; Galindo i Corraliza, 2000.

Paisatge, apropiació i participació

Atenent tot el que s'ha explicat, cal replantejar-se la relació bàsica paisatge-salut, que s'establia a la figura 1. Així, com s'esquematitza a la figura 7, la valoració que s'efectua del paisatge depèn, almenys, de tres factors: del simbolisme compartit que se li atribueix, com a construcció col·lectiva amb el grup o comunitat de pertinença o d'identificació; dels trets diferencials que caracteritzen la identitat social, que prioritzen uns valors per damunt d'uns altres, i d'un element nou que és l'apropriació de l'espai.

L'apropriació de l'espai remet al procés a través del qual es desenvolupa un sentiment de lligam o de pertinença a un lloc (o una tipologia de llocs). És un vincle que es construeix a partir d'un doble procés, segons el model dual de l'apropriació (Pol, 1996): acció i transformació del lloc i identificació simbòlica amb el lloc. L'ésser humà necessita marcar el seu territori, deixar la seva empremta. Ara bé, així com altres espècies ho fan a partir de l'olor de les seves deposicions, l'ésser humà ho porta a terme de manera més sofisticada i simbòlica: ocupa, fa canvis en la disposició de l'espai o simplement hi col·loca un objecte, una fotografia o qualsevol altre element que li permeti identificar-se amb l'espai i ser reconegut pels altres a través de l'espai. No obstant això, la identificació pot ser més subtil i simbòlica, especialment quan les possibilitats d'acció directa sobre l'entorn són limitades. Així, la identificació amb certes característiques preexistents del lloc o les resultants d'una intervenció aliena però que resulta familiar o propera, poden complir aquesta funció. Aquest aspecte reforça, alhora, l'emergència d'una identitat social basada en un simbolisme compartit. Potencia el sentiment de grup i/o de comunitat, alhora que facilita la participació (proactiva o defensiva) respecte al lloc i, per tant, al paisatge.

La rellevància d'aquest procés en la relació entre paisatge i salut rau en el fet que forma part de la construcció dels criteris i les escales de valors a partir dels quals s'avaluaran les virtuts positives i restauradores del paisatge o, ans el contrari, els seus as-

pectes negatius que incrementaran la percepció de perjudici sobre la salut que se li puguin atribuir. Això proporciona una nova variable respecte a l'esquema de base (vegeu la figura 7).

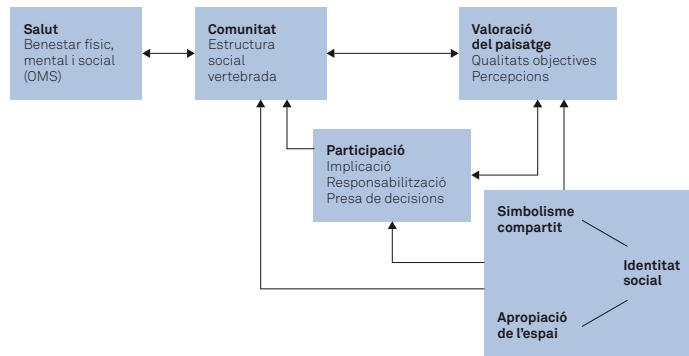


Figura 7. Complexitat de les relacions entre paisatge i salut.

Paisatge, risc i qualitat de vida

L'entorn, en funció de les seves particularitats, pot ser percebut com un perjudici per a la salut. Per tant, la sensació de risc contribueix a augmentar l'estrès de la persona i, a través d'aquest, la seva vulnerabilitat. És una dinàmica que es pot donar independentment dels efectes negatius objectius que l'entorn en qüestió tingui sobre la salut. Això, en definitiva, ocasiona un efecte multiplicador dels efectes reals del risc a què estem sempre exposats. I a l'inrevés: l'atribució d'efectes beneficiosos a un entorn, a un paisatge, també incrementa les seves repercussions positives, en part pel denominat "efecte placebo"¹. No s'ha d'oblidar que les atribucions anteriors no són individuals, sinó socials, i es mediatitzen a través del conjunt d'elements referencials, representacions socials, valors, creences i actituds que configuren

¹ Nota dels editors: és el mateix que succeeix amb una substància que, mancada per si mateixa de cap acció terapèutica, produeix algun efecte curatiu en el malalt, pel fet que aquest té el convenciment que la substància posseeix, realment, una virtut guardadora.

els estàndards del que, d'una forma global, s'anomena qualitat de vida (vegeu la figura 8).

Sovint es diu que un “bon” paisatge és un element fonamental de la qualitat de vida. I sembla que ens entenem. Ara bé, quan s'intenta definir qualitat de vida i es volen acotar els seus components principals, un altre cop apareixen els dubtes, els matisos, les desavinences, les confusions amb plantejaments de caràcter economicista (com l'equiparació entre els conceptes de nivell de vida i de qualitat de vida), entre d'altres. Levi i Anderson (1975), en una definició ja clàssica, consideren que, garantits uns mínims per a la supervivència, la qualitat de vida és l'ajustament entre el que es desitja i el que es disposa. És a dir, no es tracta d'una dimensió absoluta, sinó relativa, i altra vegada carregada de subjectivitat. Aquest ajustament depèn de les expectatives de la persona, dels nivells d'aspiració, dels valors, dels grups de referència, del context cultural i, per descomptat, de la realitat objectiva.

La salut és una component cabdal de la qualitat de vida, però amb diferents nivells d'exigència per part de les persones, segons el context i el moment històric. La banalització del concepte ha conduït a utilitzar i a associar qualitat de vida amb capacitat d'acumulació. Però molts estudis recents sobre qualitat de vida, benestar i felicitat, conclouen que, com ja apuntaven Levi i Anderson (1975) fa molts anys, el més important no és aquesta capacitat d'acumulació, sinó l'equilibri personal, social i ambiental en el qual es desenvolupa la vida. Això és transcendent en el moment en què es volen establir, o detectar, els estàndards de qualitat de vida que regeixen una comunitat o una societat. A més, si la qualitat de vida s'equipara a capacitat d'acumulació o de millorar les condicions de vida a qualsevol preu, sigui econòmic, energètic o a costa d'altres recursos no renovables, la qualitat de vida resulta del tot insostenible. Aquesta és una de les perversions en què, sovint, cau la publicitat quan promociona els productes i serveis més diversos, com la venda d'immobles en entorns paradisiacs o la instal·lació de la calefacció de gas, amb uns figurants que dintre

la llar, en ple hivern, apareixen amb roba d'estiu. Si qualitat de vida és equilibri (i les dades empíriques així semblen indicar-ho), llavors és harmònica amb el desideràtum social de sostenibilitat. En un cas o en un altre, la tipologia de paisatge que es prioritzarà, que es preferirà, al qual s'atribuiran més o menys virtuts restauradores, serà dràsticament diferent. Així doncs, l'entramat de factors, relacions i influències és molt complex i en cap cas no es pot establir una relació de causació simple i lineal. La figura 8 vol visualitzar les interaccions entre alguns dels conceptes més rellevants que s'han descrit en el capítol.

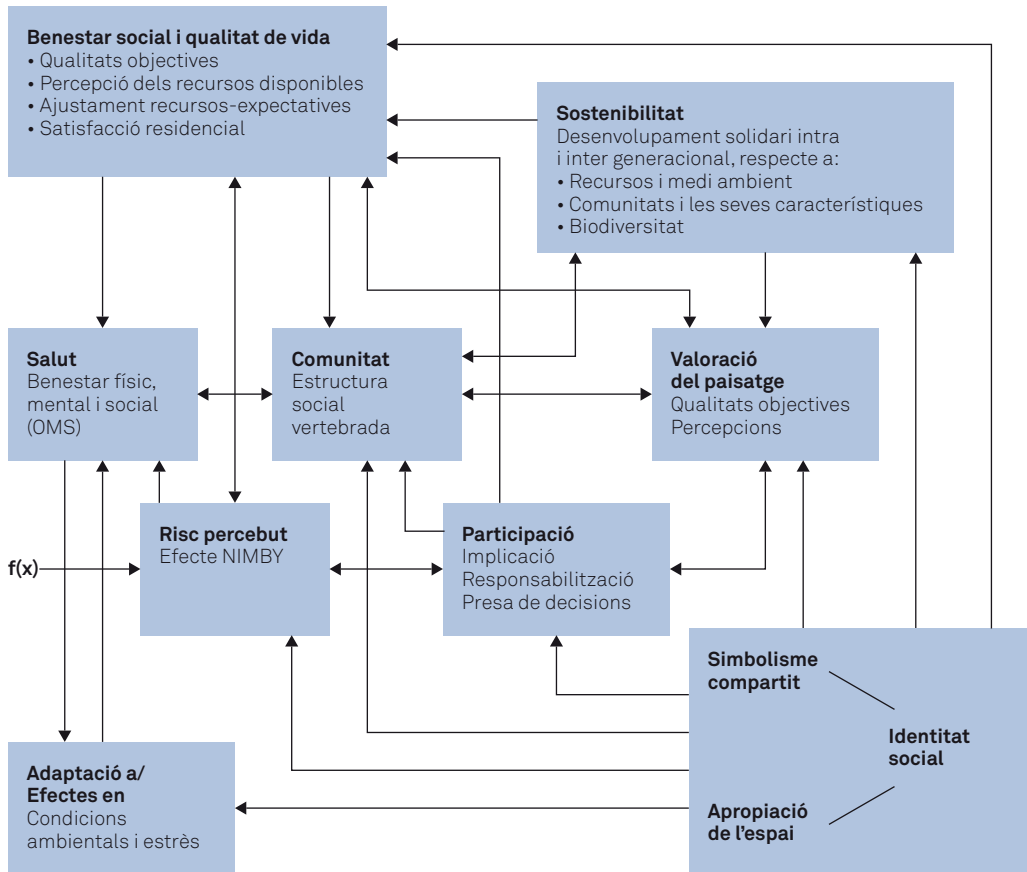


Figura 8. Interacció entre diversos conceptes. Font: Pol i Moreno, 1999: p. 19.

Conclusions

Com s'ha vist, la relació entre paisatge, benestar i salut esdevé molt complexa. La capacitat restauradora d'un paisatge s'associa a la seva capacitat de facilitar la relaxació, la desconexió de la vida quotidiana, l'oblit de les preocupacions i la qualitat d'estimular la reflexió tranquil·la sobre un mateix i les seves qüestions personals. Però aquestes qualitats que se suposen a un paisatge restaurador no sempre són objectives. Depenen, entre d'altres, de molts aspectes i matisos de tipus subjectiu, d'atribució de causes, de valors simbòlics variables i canviants; en definitiva, de processos de "construcció social" de la realitat.

És crucial tenir present que no percebem estímuls aïllats o desagregats, sinó configuracions selectives a partir del que estem "disposats" a percebre. I això per diversos motius: perquè n'estem sensibilitzats, perquè és congruent amb la nostra organització cognitiva, perquè és el que ens fa sentir membres del grup del qual ens agrada formar part. Aquest "formar part del grup" és un altre dels factors determinants que cal destacar en la preferència i l'"ús" de paisatges. Els valors dominants en la nostra societat ens han convertit no sols en usuaris del paisatge, sinó també en consumidors d'aquest, amb uns efectes depredadors terribles. En una societat "accelerada" com la nostra, es dona la paradoxa que cada cop volem preservar més paisatges als quals atribuïm qualitats restauradores, però alhora demanem la possibilitat d'un accés ràpid a uns serveis d'estàndards elevats, que inevitablement generen un fort impacte ambiental i paisatgístic.

Si bé alguns treballs estableixen certa jerarquia de paisatges en relació amb el benestar, la preferència estètica de la persona (i de retruc, la capacitat restauradora del paisatge) es construeix sobre el significat del lloc, i no a l'inrevés. És aquesta relació entre significat i estètica la que recolza el benestar general dels individus. A més, l'atribució d'efectes beneficiosos a un paisatge també en fa incrementar les repercussions favorables; són unes atribucions que es poden imputar, almenys parcialment, al denominat

“efecte placebo”. Però no s’ha d’oblidar que aquestes atribucions no són individuals sinó socials, i es mediatitzen a través del conjunt d’elements referencials, representacions socials, valors, creences i actituds que configuren els estàndards del que d’una manera global s’anomena qualitat de vida.

Així doncs, la preferència compartida de paisatges és un element necessari d’estabilitat cultural (i la cerca d’estabilitat és innata) que es basa en els significats, també compartits, els quals són socialment construïts i apresos, alhora que cobreixen les necessitats innates d’estimulació de les persones i el bon desenvolupament de les funcions socials. Aquesta última també és una tendència innata que s’aprèn a desenvolupar, però, per socialització.

Les intervencions per a la millora del paisatge, de la salut, així com l’aprofitament de les sinergies entre ambdós tenen com a objectiu últim incrementar la qualitat de vida dels ciutadans. Cal, per tant, tenir en compte les relacions de causació objectives entre paisatge i salut. El treball que s’efectuï en l’àmbit esmentat s’haurà de centrar en els aspectes que s’associen a la qualitat de vida, així com en els valors i en les atribucions socials del paisatge.

Referències bibliogràfiques

- CODINA, Núria (2006). "Ocio, consumo y autoestima: tiempo y actividades para sí mismo", *Revista de Ciència e Cultura. Luisiada Psicologia*, vol. 3, p. 175–188.
- (en premsa). "Modalidades de control del tiempo a través del ocio", *Revista Mal-estar e Subjetividade*.
- COHEN, S. (1978). "Environmental load and the allocation of attention", dins de A. Baum, J.E. Singer i S. Valins (eds.) *Advances in environmental psychology*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, vol. 1, p. 1–29.
- CORRALIZA, José Antonio (1987). *La experiencia del ambiente*. Madrid: Tecnos.
- DUMAZÉDIER, Joffre (1964). *Hacia una civilización del ocio*. Barcelona: Estela.
- GALINDO, María Paz; CORRALIZA, José Antonio (1999). "Estética ambiental y bienestar psicológico: algunas relaciones existentes entre los juicios de preferencia por paisajes urbanos y otras respuestas afectivas relevantes", *Apuntes de Psicología*, núm. 17, p. 49–76.
- GALINDO, María Paz; CORRALIZA, José Antonio (2000). "Environmental aesthetics and psychological wellbeing: relationships between preference judgements for urban landscapes and other relevant affective responses", *Psychology in Spain*, núm. 4, p. 13–27.
- GALINDO, María Paz; HIDALGO, Carmen; HIDALGO, María del Carmen (2005). "Aesthetic preferences and the attribution of meaning: environmental categorization processes in the evaluation of urban scenes", *International Journal of Psychology*, vol. 40, núm. 1, p. 19–26.
- KAPLAN, Rachel; KAPLAN, Stephen (1989). *The experience of nature: a psychological perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KORPELA, Kalevi; HARTIG, Terry (1996). "Restorative qualities of favorite places", *Journal of Environmental Psychology*, núm. 16, p. 221–233.
- KORPELA, Kalevi M.; HARTING, Terry; KAISER, Florian G.; FUHRER, Urs (2001). "Restorative experience and self-regulation in favorite places", *Environment and Behavior*, núm. 33, p. 572–589.
- LEVI, Lennart; ANDERSON, Lars (1975). *La tensión psicosocial: población, ambiente y calidad de vida*. Mèxic: El Manual Moderno.
- LOWENTHAL, David (1978). "La escena norteamericana", dins Harold Proshansky; William Ittelson; Leanne Rivlin (eds.) *Psicología ambiental: el hombre y su entorno físico*. Mèxic: Trillas.
- MILGRAM, Stanley (1970). "The experience of living in cities", *Science*, núm. 167, p. 1461–1468.
- PERÓN, Erminiella; BERTO, Rita; PURCELL, Terry (2002). "Capacidad restauradora, preferencia y la naturaleza percibida de los lugares", *Medio Ambiente y Comportamiento Humano: Revista Internacional de Psicología Ambiental*, vol. 3, núm. 1, p. 19–34.
- POL, Enric (1996). "La apropiación del espacio", dins Lupicínio Íñiguez; Enric Pol (coord.). *Cognición, representación y apropiación del espacio*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 45–62.
- (coord.) (2002). *Mapa de càrregues ambientals de Catalunya*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques de la Generalitat de Catalunya.
- POL, Enric; MORENO, Emilia (1999). *Nociones psicosociales para la intervención y la gestión ambiental*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona.
- POL, Enric; DI MASSO, Andrés; CASTRECHINI, Angela; BONET, M^àR.; VIDAL, T. (2005). "Psychological parameters to understand and manage the NIMBY effect", *European Review of Applied Psychology*, vol. 56, p. 43–51.